

ברכת הטוב והמטיב

מים ראשונים: דף זה כתבנו בשנת תשס"ב וכבר השלמנו שלוש שנים לאחוריו, בשנת תשס"ה, דף מיוחד על **ברכת המזון** כולה, בפרשת מסעי. כמו כן, הקדשנו דף מיוחד, בתשעה באב שנת תשע"ד, **לחורבן ביתר** שבעקבותיו, לפי דעות רבות, נתקנה ברכת הטוב והמטיב. הדברים משולבים ומאירים האחד את השני והשלישי, השני את האחד והשלישי, והחוט המשולש לא במהרה יינתק.¹

וְאָכַלְתָּ וּשְׂבַעְתָּ וּבְרַכְתָּ אֶת־ה' אֱלֹהֶיךָ עַל־הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן־לְךָ: (דברים ח י).²

בבא בתרא קכא א-ב

חמישה עשר באב מאי היא? יום שהותרו שבטים לבא זה בזה ... יום שכלו בו מתי מדבר ... יום שנתנו הרוגי ביתר לקבורה.³

ברכות דף מח עמוד ב

אמר רב נחמן: משה תקן לישראל ברכת הזן בשעה שירד להם מן, יהושע תקן להם ברכת הארץ כיון שנכנסו לארץ, דוד ושלמה תקנו בונה ירושלים: דוד תקן "על ישראל עמך ועל ירושלים עירך" ושלמה תקן "על הבית הגדול והקדוש". הטוב והמטיב ביבנה תקנה כנגד הרוגי ביתר. דאמר רב מתנא: אותו היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה הטוב והמטיב, "הטוב" - שלא הסריחו, "והמטיב" - שניתנו לקבורה.⁴ תנו רבנן, סדר ברכת המזון כך היא: ברכה ראשונה - ברכת הזן, שניה - ברכת הארץ, שלישית - בונה ירושלים, רביעית - הטוב והמטיב.⁵

תנו רבנן: מנין לברכת המזון מן התורה? שנאמר: "ואכלת ושבעת וברכת" - זו ברכת הזן. "את ה' אלהיך" - זו ברכת הזימון.⁶ "על הארץ" - זו ברכת הארץ. "הטובה" - זו בונה ירושלים ... "אשר נתן לך" - זו הטוב והמטיב.⁷

רבי אומר: ... הטוב והמטיב - ביבנה תקנה.⁸

¹ וגם על נושא זה זכינו לכתוב בקהלת: **החוט המשולש**.

² "ואכלת ושבעת" - לברכה. וכן הוא בהמשך פרשתנו, פרשה שניה של קריאת שמע: "ונתתי עשב בשדך לבהמתך ואכלת ושבעת" (דברים יא טו). אבל בהמשך הפרק, מיד לאחר הפסוק שהבאנו, אזהרה: "פן תאכל ושבעת ובתים טובים תבנה וישבת" (דברים ח יב) ובפרשת השבוע שעבר, ואתחנן: "ובתים מלאים כל טוב אשר לא מלאת וברת חצובים אשר לא חצבת כרמים וזיתים אשר לא נטעת ואכלת ושבעת" (דברים ו יא). והשיא בשירת האזינו: "ואכל ושבע ודשן ופנה אל אלהים אחרים ועבדום" (דברים לא כ). הצירוף אכל-שבע הוא ביטוי מאד אופייני לספר דברים שכמעט אינו מצוי בשאר ספרי התורה ובנביאים הראשונים. ושוב הוא חוזר בנביאים אחרונים (יואל ב כו, הושע ד י) ובכתובים (תהלים כב כז, רות ב יד) ואכמ"ל.

³ פרשת עקב, שהיא המקור בתורה לברכת המזון, חלה תמיד בסמיכות לט"ו באב, באותו שבוע או בשבוע שאחרי. ראה דברינו **יום שהותרו שבטים לבוא זה בזה** בט"ו באב.

⁴ ברכת הטוב והמטיב שונה משאר הברכות שכן נתקנה על הרעה (נחמה פורתא) והיא בבחינת "חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה" כפי שנראה בהמשך (שיטת ר' מאיר בתוספתא, הערה 6 להלן). אך האם היא "כוונת מחוקק" של התורה ובדרגה אחת עם שאר הברכות, כמו המזון, הארץ וירושלים, או שהיא תקנה מאוחרת? האם התורה רצתה לקבוע כאן, מראש, שברכה היא גם על הרעה וללמדנו עיקרון זה דרך ברכת המזון; או שמא חכמים הם שהוסיפו זאת? עכ"פ, בנוסח הברכה גופא, אין לפורענות זכר (מלבד הרמז "הטוב והמטיב") ונראה שבכל מקרה, כאשר קבעו ברכה זו לדורות וטבעו בה את "מטבע חכמים" ריככו והפכו לברכת הגאולה לעתיד לבוא.

⁵ זה הסדר ואין לשנותו, משום שהוא משקף התפתחות היסטורית של קורות עם ישראל ומאורעות הדורות שונים.

⁶ שבזימון מזכירים את שם ה'. ראה בהמשך שם וכן שלושה דפים קודם בברכות מה ע"א מקור אחר לזימון, הפסוק בתהלים לד ד: "גדלו לה' אתי ונרוממה שמו יחדו", או הפסוק בשירת האזינו (דברים לב ג): "כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלהינו".

⁷ לפי דעה זו ברכת הטוב והמטיב היא מן התורה ובדרגה אחת עם כל שאר הברכות. ברכת המזון גופא היא מדאורייתא לכל הדעות ובניגוד לכל שאר ברכות הנהנין שהן מדברי חכמים. אלא שהנוסח שלה, "טופס הברכות", התפתח לאורך ההיסטוריה של עם ישראל וכל דור "הוסיף לה נופך משלו". ראה מקבילה בתוספתא מסכת ברכות (ליברמן) פרק ו הלכה א: "ברכת הזימון מן התורה שנאמר: ואכלת ושבעת וברכת - זו ברכת הזימון. את ה' אלהיך - זו ברכה ראשונה. על הארץ - זו ברכת הארץ. הטובה - זו ירושלים ... ר' מאיר אומר: מנין שכשם שאתה מברך על הטובה כך אתה מברך על הרעה? תלמוד לומר: אשר נתן לך ה' אלהיך אליך - דייך בכל דין שדך בין במידת הטוב בין במידת הטוב פורענות".

⁸ זו השיטה שברכת הטוב והמטיב היא מדרבנן. התורה לא תקנה מראש ברכה על פורענות, בודאי לא על פורענות מסוימת ("הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים" - נושא חשוב אחר שקשור בפרשתנו, בפעם אחרת בע"ה). המחלוקת זו, אם הטוב והמטיב הוא מן התורה או מחכמים נמצאת גם בירושלמי ברכות פרק ז דף יא עמוד א: "אמר רב חונה תיפתר כרבי ישמעאל דרבי ישמעאל

במדבר רבה כג ז

"כי אתם באים אל הארץ כנען" - הלכה, עד שלא נכנסו לארץ כיצד היו מברכין על המזון? כך שנו רבותינו: עד שלא נכנסו ישראל לארץ, לא היו מברכין אלא ברכה אחת: "הזן את הכל". משנכנסו לא"י היו מברכין: "על הארץ ועל המזון". משחרבה הוסיפו "בונה ירושלים". משנקברו הרוגי ביתר הוסיפו "הטוב והמטיב" ... ואין לך חביבה מכולם יותר מברכת על הארץ ועל המזון שכך אמרו חכמים: כל מי שאינו מזכיר בברכת המזון על הארץ ועל המזון ארץ חמדה וברית ותורה וחיים לא יצא ידי חובתו.⁹

ברכות דף טז עמוד א

והתניא: הפועלים שהיו עושים מלאכה אצל בעל הבית קורין קריאת שמע ומתפללין. ואוכלין פתן ואין מברכים לפניו,¹⁰ אבל מברכין לאחריה שתיים. כיצד? ברכה ראשונה כתקונה. שניה - פותח בברכת הארץ וכוללין בונה ירושלים בברכת הארץ.¹¹ במה דברים אמורים - בעושיין בשכרן, אבל עושיין בסעודתן¹² או שהיה בעל הבית מיסב עמהן - מברכין כתיקונה.¹³

באר היטב, שולחן ערוך או"ח סימן קצב

נוסח ברכת המזון הקצר להרב מהור"ר נפתלי בהסכמת הרבה גדולים: ברכה ראשונה כולה כתיקונה. ואח"כ יאמר: "נודה לך ה' אלהינו על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה ונתת לנו ברית ותורה ולחם לשבוע. ברוך אתה ה' על הארץ ועל המזון. רחם נא ה' אלהינו עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים ועל מלכות בית דוד משיחך ותגדיל מהרה כבוד הבית ותנחמנו בכפליים. ברוך אתה ה' בונה ברחמי ירושלים אמן. ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם המלך הטוב והמטיב לכולנו הוא הטיב הוא מטיב הוא יטיב לנו הוא גמלנו, הוא גומלנו הוא יגמלנו לעד בחסד ובחן וברחמים ויזכנו לימות המשיח. עושה שלום וכו'."¹⁴

אבות דרבי נתן הוספה ב לנוסח א פרק ז

למה בירכו ג' ברכות? להזכיר זכות האבות. ואלו הן: הזן את הכל. על הארץ ועל המזון. בונה ירושלים. "הזן את הכל" להזכיר זכות אברהם. כיצד? היה מכניס עוברי דרכים לביתו לפרנסו ולכלכלו¹⁵ ... "על המזון" -

אמר הטוב והמטיב דבר תורה". ולהלכה, דעת רוב הפוסקים היא שברכת הטוב והמטיב היא מדרבנן ולפיכך חותמים את ברכת בונה ירושלים ב"אמן" כדי להפריד בין ברכות מהתורה לתוספת שהוסיפו חכמים.

⁹ שים לב שלפי מקור זה ברכת בונה ירושלים נתקנה לאחר החורבן ולא ע"י דוד ושלמה בניגוד לגמרא בברכות לעיל. בכך נוצרת מעין חלוקה של ברכת המזון לשתי חטיבות: ברכת הזן והארץ מחד גיסא וברכת בונה ירושלים והטוב והמטיב מאידך גיסא. אגב, מדרש זה נמצא בפרשת מסעי על הפסוק "כי אתם באים אל הארץ ... שפוח את סדר הנחלות. הוא בא להדגיש את ברכת הארץ שהיא התוספת של דור המתנחלים לעומת דור המדבר - ראה סיומו החגיגי - ואגב מלמדנו דווקא לעניין בונה ירושלים שנתקנה אחרי החורבן ולא ע"י דוד ושלמה ...

¹⁰ "שאינה מן התורה" רש"י שם. אמנם החמירו מאד על ברכות הנהנין שלפני האכילה וההנאה, עד שאמרו: "אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה, וכל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה - מעל ... אמר רב יהודה אמר שמואל: כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה - כאילו נהנה מקדשי שמים" (ברכות לה ע"א). אבל דא עקא, איזו מן החמרה זו תהיה אם הפועל ידקדק שלא למעול בקדשי שמים, אבל ימעל בעבודתו ומחויבותו כלפי בעל הבית, הלא תרתי דסתרי הם. עד כדי כך!

¹¹ הפועלים אומרים רק שתי ברכות. ברכת ירושלים אוחדה עם ברכת הארץ (יהושע), דוד ושלמה ברצף אחד, הגמרא בברכות לשיטתה). וברכת הטוב והמטיב לא נזכרת כאן כלל. זה אחד המקורות של הפוסקים שברכת הטוב והמטיב היא מדרבנן (ראה תוספות סוטה לב ע"ב). או אפשר שתוספת זו ("התניא") היא קדומה ונכתבה עוד לפני החורבן, לפני נפילת ביתר?

¹² "עושיין בסעודתן" הם פועלים שאינם מקבלים שכר בגין עבודתם אלא רק אוכל. זה שכרם היחיד ולפיכך רשאים (צריכים?) לברך ברכה מלאה. אבל פועלים ש"עושיין בשכרן", היינו מקבלים שכר על עבודתם צריכים לקצר שכן זמנם שייך לבעל הבית.

¹³ ראה שולחן ערוך אורח חיים קצא: "פועלים העושים מלאכה אצל בעל הבית מקצרין בברכת המזון, כדי שלא לבטל מלאכת בעל הבית. כיצד? ברכה ראשונה כתקנה, ושנייה פותח בברכת הארץ וכולל בה בונה ירושלים וחותר בברכת הארץ. ואין אומרים ברכת הטוב והמטיב כלל. במה דברים אמורים? כשנוטלים שכר על מלאכתן מלבד הסעודה. אבל אם אין נוטלים שכר אלא הסעודה שאוכלים לבד, מברכין כל ד' ברכות כתקנן. וכן אם בעל הבית מסב עימהם ... מברכין כל ד' ברכות. והאידיא (ובימינו), לעולם מברכים כל ארבע ברכות, שאין דרך בני אדם עכשיו להקפיד בכך, ומסתמא אדעתא דהכי שוכרים פועלים שיברכו כל ארבע ברכות כתקנם".

¹⁴ מעין תפילת "הבינו" של ברכת המזון. וזאת דווקא באותו סימן בשולחן ערוך בו יש הקפדה על הנוסח: " ... וכל המשנה מזה הנוסח ... הרי זה בור". ולא הספקנו לברר מיהו מהור"ר נפתלי הנזכר כאן, מה מקור נוסח זה ובאילו מקרים יש לאומרו. בשעת הסכנה? כשאין זמן? עכ"פ, שים לב ל"משקל היחסי" של ברכת הטוב והמטיב בנוסח קצר זה. זאת ועוד, ראה נוסח קצר אחר של ברכת המזון בסידור עבודת ישראל (רעדעלהיים) ושם כתוב שהוא מיועד לנשים שמלאכתן בבישול ואין להן זמן לומר את הברכה המלאה ...

¹⁵ ומחנכם לברך לבורא עולם. ראה דברינו [אשל אברהם](#) בפרשת וירא.

להזכיר זכות יצחק שזרע בארץ ומצא מזונו מאה שערים¹⁶ ... "הבונה ברחמיו" - להזכיר זכות יעקב שעמד בבית אל ואמר: ... "זה שער השמים" - זה ירושלים שעמד לבנות. לכך אומרים "בונה ירושלים" לבני יעקב.¹⁷

צור משלו אכלנו ברכו אמוני

הזן את עולמו רוענו אבינו, אכלנו את לחמו ויינו שתינו ... – ברכת הזן
 בשיר וקול תודה נברך לאלהינו על ארץ חמדה טובה שהנחיל לאבותינו ... – ברכת הארץ
 רחם בחסדך על עמך צורנו, על ציון משכן כבודך זבול בית תפארתנו ... – בונה ירושלים
 יבנה המקדש עיר ציון תמלא ושם נשיר שיר חדש וברננה נעלה ... – ברכת הטוב והמטיב?¹⁸

שבת שלום
מחלקי המים

¹⁶ ולא היגר מהארץ גם בשנים הקשות. ראה דברינו [יצחק אבינו](#) בפרשת תולדות.

¹⁷ ואין כאן זכר לברכה הרביעית "הטוב והמטיב". הקישור לאבות, כמו שלוש התפילות ביום (ראה דברינו [תפילות אבות תקנום](#)), מדגיש את ההבדל בין שלוש הברכות הראשונות שהן כוונת התורה מעיקרא, עליהם גם הפועלים, בני אברהם יצחק ויעקב, אינם יכולים לוותר. ברכת הטוב והמטיב, לעומת זאת, נתקנה בידי חכמים, בצוק העתים. אילו זכינו, לא היינו אומרים אותה (ראה מדרש "אילו זכיתם" בפתחתא איכה רבה, דברינו [פתיחתא איכה רבה - 2 בתשעה באב](#)).

¹⁸ פיוט "צור משלו" שבזמירות לליל שבת הוא "תקציר" של ברכת המזון. דבר זה הראני מחותני עמוס חכם ז"ל. ההתחלה ברורה: ברכת הזן והארץ. אך בהמשך "ממסמס" הפייטן את ברכת הטוב והמטיב ומשלבה בברכת ירושלים והמקדש שמופיעות פעמיים!